

Лариса Орехова

СОФІЯ РУСОВА: ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ

У статті доведено, що вивчення наукового педагогічного доробку вчених-лінгводидактів попередніх поколінь, зокрема, Софії Русової, може сприяти успішному вирішенню означеного нами кола питань Національної доктрини розвитку освіти України в XXI столітті. Зокрема, орієнтуючись на лінгводидактичну систему Софії Русової, що сформувалися під благодатним впливом української національної ідеології, можна досягнути значного покращення у формуванні мовної особистості сьогодення, у професійній майстерності майбутніх учителів.

Ключові слова: рідна мова, національне навчання, історичний досвід, освітня діяльність, українська ідея.

Серед діячів педагогічно-просвітницького руху в Україні одне з чільних місць належить Софії Русовій, яка своєю невтомною діяльністю освітила кінець XIX і тритину XX століть.

Аналіз досліджень, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми (І. Зайченка, Т. Ківшар, Н. Копиленко, І. Пінчук, О. Проскури), дозволяє дійти висновку, що проблема навчання рідною, українською мовою, організації освітнього процесу, хвилювала методистів у всі часи. Тому на сучасному етапі перегляд історичного досвіду є безумовно необхідним для осмислення й вироблення нових підходів навчання української, рідної мови на всіх ланках освіти, особливо майбутніх сучасних учителів на основі педагогічної спадщини Софії Русової, що і виступає метою нашого дослідження.

Чільне місце серед теоретичних надбань Софії Русової посідають твори педагогічної тематики. Така увага до педагогіки пов'язана передусім із національно-громадянськими поглядами С. Русової на освіту як на головний обов'язок кожного свідомого українця, із накопиченими у процесі освітньої діяльності на рідній землі величезним практичним досвідом і теоретичними відомостями та притаманним їй прагненням постійно вдосконалювати педагогічні знання, переносити українську ідею з політичної площини в освітянську, у наукові теоретичні концепції та в практичні апробації. Аналіз джерельної бази дає змогу констатувати, що феномен С. Русової як одного з творців національної педагогічної концепції постав на ґрунті тісного поєднання народнопедагогічного досвіду і наукової педагогічної теорії. Так, із глибокої обізнаності вченої з народними традиціями духовно-морального, трудового, культурно-естетичного характеру вирости і знайшли відображення у працях ідеї

гуманного ставлення до дітей («Весна і діти», «Дитячі малюнки», «1 листопада в українській гімназії в Ржевниці», «Теорія і практика дошкільного виховання»), визначальної ролі рідної мови у навчанні та вихованні («Дещо зо сучасної педагогіки. (Про психологічні і педагогічні заперечення двомовності)»), особливої навчально-виховної місії фольклору («Дещо про український моральний тип: Де шукати його зразків?», «Казки Божени Немцовой», «Нові методи дошкільного виховання», «Роля жінки в дошкільному вихованні»).

Чимало ідей творчої спадщини С. Русової стали доробком її величезної власної педагогічної практики. Дитячі садки, недільні школи, київське комерційне училище та Фребелівський інститут, Українська науково-педагогічна академія, Кам'янець-Подільський державний український університет – ось неповний перелік навчально-виховних закладів, у яких вона відточувала свою педагогічну майстерність в Україні. Значний вплив на появу нових педагогічних думок мислительки мала її активна участь у відродженні національної системи шкільництва та українізації освіти 1917–1920 рр. Згадуючи свою роботу у відділах дошкільного виховання й позашкільної освіти Генерального секретаріату (згодом Міністерства) освіти УНР, С. Русова писала: «...якою великою й щасливою здавалась тоді вся Україна! Мені довелося об'їхати її від білих крейдяних гір Вороніжчини до шумливих порогів Дніпра в Катеринославі. У тому самому Катеринославі, де я тринадцять місяців сиділа в тюрмі за якусь українську книжку, тепер я вільно з доручення державної влади читала по українськи заклик до українських шкіл – «згори до низу». Чудодійний переворот!» [3]. Саме цей досвід став основою для написання творів «Єдина діяльна (трудова) школа», «Нова школа соціального виховання», «Педагогічні основи нової школи», у яких розкриті теоретичні засади, принципи побудови і зміст навчально-виховної роботи школи в незалежній Україні.

Еміграційна педагогічна діяльність зумовила появу її фундаментальних праць («Дидактика», «Нові методи дошкільного виховання», «Теорія і практика дошкільного виховання»), ряду наукових розвідок, багатьох статей, що істотно доповнюють і поглиблюють провідні положення педагогічної концепції С. Русової. Чимало творів Софії Русової написані під впливом нетривалого безпосереднього та більш широкого опосередкованого знайомства зі станом школи і виховання на українських землях в умовах радянської дійсності («В Кам'янецькому університеті (Вражіння з останніх часів)», «Engene Devand: «La pedagogic scolavire en rusie sovitique». La doctrine. Paris, 1932», «Clare Cheridan. Across Europe with Satanella. New Jork. 1925 (Через Європу на Сатанеллі)», «Молодь серед хаосу», «Освіта на Україні в большевицькому висвітленні», «Правила й програми для вступу до Інститутів, Технікумів, Робфаків та профшкіл УСРР на 1925–1926 рр.»).

Але чи не найважливішим джерелом нових педагогічних ідей С. Русової, які втілилися у працях міжвоєнного періоду, стало знайомство з новітніми течіями у західноєвропейській педагогіці, що дозволило їй іти «рівним кроком з усім тим, що в даний час найкращого з'являлося на Заході» [5, с. 107]. Широка освіта, вільне володіння провідними європейськими мовами (насамперед французькою) уможливили доступ С. Русової до оригінальної літератури – праць Дж. Дьюї, Е. Клапареда, Г. Кершенштейнера, В. Лая, Е. Меймана, Г. Спенсера, забезпечили безпосереднє спілкування з найвидатнішими педагогічними діячами 1920–1930-х рр., зокрема О. Декролі й М. Монтессорі, та вивчення досвіду їх практичної роботи. Використовуючи думки своїх зарубіжних колег, С. Русова, з одного боку, «утримувала український педагогічний світ у курсі того, що нового й кращого творилось по інших країнах на полі навчання і виховання», з іншого – будила «рідну педагогічну Думку до життя, руху та поступу» [5, с. 107]. Тобто метою її звернення до зарубіжного педагогічного досвіду була розбудова Української національної педагогіки і школи на прогресивних педагогічних надбаннях світу.

З урахуванням найновіших положень творчого доробку зарубіжних учених складена, наприклад, «Програма із теорії виховання та навчання», підготовлена Софією Русовою у 1924–1925 рр. для студентів УВП. Програмою передбачалося вивчення положень педагогічної системи М. Монтессорі («Виховання замислів дитини, їх значення для інтелектуального розвитку»), методики О. Декролі, «Дальтон-плану», теорії трудової школи і громадянського виховання Г. Кершенштейнера [2, с. 10]. Думки зарубіжних педагогів, психологів, соціологів міжвоєнної доби, осмислені С. Русовою і пристосовані до потреб української національної школи, до особливостей ментальності української дитини, знайшли відображення у працях «Глобальна метода в народних школах Чехословаччини», «Колись і тепер», «Новий план навчання в народних школах в Бельгії», «О. Декролі», «Соціяльне виховання: Його значіння в громадському житті», «Стан сучасної освіти в різних краях світа», «Сучасні течії в новій педагогіці» та ін.

Великі можливості для збагачення Софії Русової світовим педагогічним досвідом відкривала участь у міжнародних і освітніх конгресах, доробком якої стали дописи, статті: «Два міжнародні конгреси», «До Риму на два конгреси», I «Конгрес Світового Союзу Освітніх Товариств», «Конгрес Освітніх Товариств», «Педагог-ідеаліст Адольф Феррієр». Новим словом у русовознавстві можна вважати рукописну статтю «Единбурзький педагогічний з'їзд», підготовлену за підсумками другого з'їзду Всесвітньої федерації педагогічних товариств у столиці Шотландії (1925 р.). У ній С. Русова повідомляє про зміст роботи шести його секцій, подає найцікавіші промови, найзмістовніші ідеї: «о

відношенні національного виховання і інтернаціонального», про вивчення іноземних мов як фактора; єднання народів, про «додаткову» освіту 18-річної молоді в Англії, систему «трудова шкіл» Г. Кершенштейнера в Німеччині тощо [2, с. 233–245]. Увагу вченої привернули питання, пов'язані з вивченням у середніх школах історії, географії, літератури, суспільствознавства («гражданства»). Цілковито підтримуючи думки промовців про величезний виховний вплив національної поезії, літератури, учена дійшла висновку: «щоб знати народ, треба вчити його великих поетів» [2, с. 237]. Палку підтримку С. Русової, як і представників Англії, Індії, Японії, знайшов заклик делегата з «Мадьярщини» дати «кожному народу бути добрим націоналістом і разом із тим єднатися з другими народами, на яких точка він хоче». Лише на такій платформі, стверджувала педагог, зросте міжнародне єднання. Повчальною і для сьогоденних поколінь українців є теза, винесена діячкою із цього з'їзду: «Будемо пишатися своєю історією лише оскільки вона заслуговує нашої гордості; щиро вкажемо нашим дітям де, в чому були ми неправі і будемо з певністю чекати в майбутньому братерство усіх народів, а шлях до нього – через націоналізм...» [2, с. 238].

Поглиблене вивчення педагогічних праць Софії Русової дає змогу стверджувати, що вони відтворюють широкий спектр освітньо-виховних проблем: від ролі освіти й виховання у долі народів, які стали на шлях незалежності або виборювали її, – до окреслення науково-методичних основ, шляхів і засобів розбудови національного шкільництва, принципів, методів, форм і засобів навчання та виховання дітей дошкільного й шкільного віку, молоді, дорослого населення.

Треба зауважити, що чимало з цих проблем достатньо повно розглянуті педагогом у працях, створених на рідній землі, зокрема в десятках публікацій, які з'явилися на сторінках українських педагогічних журналів «Світло» в 1910–1914 рр. та «Вільна українська школа» в 1917–1919 рр., а також у фундаментальному курсі лекцій «Дошкільне виховання». Порівняльний аналіз творів дошкільної тематики доеміграційної та еміграційної доби дає змогу констатувати, що у 1920–1930-х рр. Софія Русова завершила створення цілісної теорії дошкільного виховання, яка базувалася на теоретичних положеннях і практичному досвіді суспільного дошкілля держав Заходу і водночас була пристосована до потреб національного виховання маленьких українців. У працях «Колись і тепер», «Нові методи дошкільного виховання», «Роля жінки в дошкільному вихованні», «Теорія і практика дошкільного виховання» вона вичерпно відповіла на питання, яким «повинен бути дитячий садок на Україні, якими методами його провадити...», якими мають бути його програма та «розподіл праці»; сформулювала вимоги до вихователів дошкільних закладів [4, с. 7]. За висновками дослідників творів С. Русової дошкільної тематики, вони є класичним золотим фондом дошкільної галузі

вітчизняної педагогічної думки [1, с. 2].

Активно продовжуючи працювати над проблемами дошкільного виховання, Софія Русова в останні десятиліття життя поступово зосереджується на загальнолюдських і національних аспектах виховання взагалі, що можна вважати однією із найсуттєвіших змістових особливостей педагогічного доробку вченої того періоду. Її найбільше цікавили суспільні аспекти виховання та його найновіші напрями. За переконанням педагога, виховання як найважливіша суспільна функція здатне «переробити в певних межах» вдачу народу, стати одним із чинників його національного самовизначення [5, с. 7]. Для цього воно повинне охоплювати не тільки дітей дошкільного та шкільного віку, але й усю молодь, все доросле населення, здійснюватися всіма соціальними інституціями. Ця думка є пріоритетною в багатьох педагогічних творах С. Русової 1920–1930-х рр. Як і в працях довоєнного періоду («Ідейні підвалини школи», «Нова школа», «Проект нової свободної школи для України») та часів УНР («Націоналізація школи»), у творах міжвоєнної доби знайшли своє відображення загальні засади розбудови майбутньої української національної школи. Публікації 20–30-х рр. доповнюють, розширюють і конкретизують їх, особливо в означені місця і ролі школи у незалежній Україні, мети й завдань навчально-виховної діяльності відповідно до нових умов життєдіяльності українського суспільства.

За безпосередньою участю С. Русової були розроблені чіткі орієнтири розбудови системи позашкільної освіти, здійснені конкретні кроки для реалізації висунутого нею гасла: «Наука для усіх через активне самостійне навчання» [2, с. 227]. Проте якщо в Україні періоду її незалежності Софія Русова отримала змогу розробити й частково реалізувати програму організаційного становлення й утвердження різних форм позашкільної освіти, то за її межами вона зосередилася переважно на теоретичному обґрунтуванні потреби всезагальної освіти та її ролі у морально-соціальному становленні молодого покоління, підготовці його до свідомої праці «для рідного краю, для визволення свого рідного народу з ланцюгів темноти і поневолення, для поліпшення соціальних і політичних умов його життя» («Моральне виховання в позашкільній освіті») та на висвітленні зарубіжного досвіду освіти дорослих і її стану на українських землях Галичини, Буковини й Закарпаття («Народні бібліотеки й читальні в Чехії», «Просвіта» за 70 літ існування»).

Істотною особливістю творів Софії Русової міжвоєнної доби виступає пріоритет у них нових, зарубіжних педагогічних ідей, зумовлений розширенням міжнародних освітніх зв'язків вченої. Із праць цього періоду вона постає як глибокий знавець провідних положень творчої спадщини західноєвропейських учених початку ХХ ст. Поділяючи чимало їхніх ідей стосовно національного характеру школи, соціалізації та індивідуалізації навчання й виховання, використання експериментальних досліджень у

роботі з дітьми, вона виступала проти сліпого копіювання чужих педагогічних систем, бездумного перенесення на український ґрунт зарубіжних навчально-виховних методик. Так, аналізуючи системи початкового виховання й навчання Марії Монтессорі та Овідія Декролі, які у 1920–1930-х рр. ХХ ст. були пануючими в державах Західної Європи, С. Русова дійшла висновку: з методик обох педагогів слід взяти те, що найбільше відповідає темпераментові української дитини та сприяє її інтелектуальному розвитку; «дуже побажаним» є, на її думку, щоб ці системи «націоналізувалися ... і дали нашим дуже здібним, вразливим дітям найкраще виховання і цікавий метод та матеріал» для роботи з ними [5, с. 21].

У працях Софії Русової знайшли відображення і проблеми теорії навчання, найбільш повно розкриті у її «Дидактиці». Вдало використовуючи описовий та історичний методи дослідження, учена порівняла погляди на зміст поняття «дидактика» представників наукової думки різних епох і на цій основі дійшла висновку: дидактика – це невід’ємна частина педагогіки, це «наука про найкращі засоби навчання». Головним її предметом, отже, є «навчання в різних його формах» [3, с. 17]. Під навчанням педагог розуміла процес, протягом якого дитина під керівництвом учителя «опановує будь-який матеріал, направляючи на це всі свої душевні сили». Навчання, за її словами, – це «пробудження, спонукання й розвиток усіх розумових здібностей дитини...» [3, с. 88]. Ідеалом навчання у працях С. Русової виступає передусім розвиток розуму, думки учня «у напрямі найбільшої самостійності й вироблення найміцнішого почуття солідарності у спільній праці в певній шкільній колективній організації» [3, с. 159].

Як «рід навчання» С. Русова розглядала також освіту, яка в її трактуванні є «ширшим розумінням слова вчення», оскільки стосується інтелектуальних знань і «дається більш дорослим дітям ... не тільки через книжки, а й через безпосередній контакт з людьми, через перебування в різних місцевостях, серед різних народів» [3, с. 15]. Тобто освіта – це «щось більше, ніж виховнича установа». «Придбання» освіти, на думку педагога, – це колективна праця, яка «утворює цілий організм молодого покоління» [3, с. 7]. А спроби «відділити» виховання від навчання, освіти, учена вважала такими, що не мають ґрунту ні з філософського, ні з психологічного поглядів. Водночас індивідуальні проблеми педагогіки як науки про виховання і дидактики С. Русова вважала різними, бо вони впливають із різних «вихідних точок»: перша йде за теорією «змагань та почуття», базується «головно на волі та нахилах», друга – на діяльності «пізнавальних сил», розуму [3, с. 8]. Оскільки дидактика, за С. Русовою, є «мистецтвом навчати», то вона повинна «урегулювати» всі предмети навчання. Серед них педагог виділяла фундаментальні, без знання яких не можна зрозуміти інших наук, називаючи їх «ґрунтовно-підготовчими»

(наприклад, географія – для історії; математика – для фізики). До другої групи відносила дисципліни, «потрібні для розуміння суцільної системи знання, для складання одної наукової синтези», – філософію, логіку, соціологію. Іншу групу навчальних предметів становлять ті, що мають «емоціональну» вагу, дають високу мистецьку насолоду і впливають «на творення ідеалу краси, який так наближається до ідеалу добра»: музика, «малювання», «красне письменство» [3, с. 125–126]. Але в основу всього навчального процесу, незалежно від поділу програмових предметів, за твердим переконанням Софії Русової, мають лягти рідна мова та математика, на ґрунті яких розвиваються, з одного боку, філологічні науки, а з іншого, – природознавчі та географія.

У питаннях дидактичних принципів навчання С. Русова традиційно вважала за необхідне йти від відомого учням до невідомого, від легкого до важкого, від простого до складного, від конкретного до абстрактного. Водночас підкреслювала, що можна й навпаки: нове наближати до вже відомого, а важке завдання поставити «на свіжу увагу». Серед принципів і правил навчання вона рекомендувала й такі: від емпіричного до раціонального, від неозначеного до певного визначення. Радила ніколи не поспішати, не переходити до іншого, «поки попереднє не злилося з душею й розумом учня»; не викликати «нової сили учня до діяльності, поки не використані й не піднесені до готовності сили меншого значення»; не «багато за один раз вчити, мало вимагати, але з усього поданого й заприятного учнем виробляти таке уявлення, яке назавше затямлюється ним» [3, с. 93]. Вимагаючи від учителя «пам'ятати дидактичні правила», Софія Русова не вважала за доцільне триматися їх, «як сліпий плоту». Вважала, що, «окрім усіх дидактичних засобів, кожний учитель має свій індивідуальний, приладнений до свого класу, до відомих йому учнів, до тих, бо інших умов навчання» [3, с. 93]. Серед найголовніших «цінностей» навчання С. Русова визначила такі: засвоєння знань; дисциплінування мислення; розвиток моральності, розуміння відповідальності; пристосування до оточення; почуття «щастя від вчення й од товариства»; почуття задоволення від гармонійного розвитку всіх сил і здібностей тощо [3, с. 90]. У питаннях методів навчання педагог виходила із розуміння; цього поняття не тільки як засобу «для приладнення індивідуального розуму до предметного матеріалу» [3, с. 102], але і як раціонального шляху до осягнення, розв'язання якоїсь проблеми, який базується на психологічних основах, на результатах новітніх експериментів. На її думку, «метод завше залежить од відносин між інстинктивним завданням – з одного боку і свідомою метою – з другого». На цій основі вона виділила п'ять ступенів «створення ... правильного методу вчення», серед яких: пробудження в учнів «інтересу й зусилля для осягнення мети...»; розробка плану «для цілого процесу» навчання, його реалізація; порівняння досягнутих результатів із тим, що намічалось спочатку; оцінка «методу»,

критичне ставлення до його «позитивних і негативних якостей» [3, с. 102–103].

Услід за сучасною їй педагогічною думкою та на підставі власних міркувань педагог визначила чотири основних дидактичних методи: « 1) аналіз речей, 2) аналіз думок, 3) синтез речей, 4) синтез думок» [3, с. 104]. Проте індуктивними і дедуктивними, як загальними методами навчання, С. Русова не обмежувалася, наголошуючи, що «різні предмети або різні завдання вимагають ще вживання іншого методу»: «назірного» (наочного), пояснювального, розвиваючого, методу гри тощо [3, с. 107]. У працях Софії Русової чимало місця відводиться аналізу принципів і методів навчання, розроблених і впроваджуваних представниками тогочасної зарубіжної педагогіки. Аналіз нових дидактичних ідей О. Декролі, М. Монтессорі, В. Лая зумовив висновок ученої про те, що вони призвели до зміни становища вчителя у школі. Педагог-науковець і освітянин-практик, С. Русова основним обов'язком учителя вважала глибоке знання індивідуальних особливостей своїх учнів, уміння залучити кожного з них до активної праці, викликати необхідні для цього зусилля. «Той не вчитель, – наголошувала педагог, – що не пробуджує цікавості в учнів, і вони у класі нудяться», байдужі до його слів. Учитель – високий професіонал, тонкий знавець дитячої душі, вмілий організатор не повинен забувати таких правил: «1) Нічого не вимагати од дитини над її сили; 2) Викликати на допомогу для розв'язання якоїсь проблеми природну спритність дитини; 3) Навчити дитину працювати; 4) Викликати бадьорість і утворити у класі таку піднесену атмосферу, щоб праця йшла жвавіше» [3, с. 118].

Русова активно друкується в багатьох педагогічних журналах, де говорить про вчителя як центральну постать у навчально-виховній роботі, порушує питання національної освіти серед народів Росії, де наголошує, що рідна мова є важливим засобом формування свідомості, а навчання рідною мовою має посісти визначальне місце в школах різних народів Росії.

Надзвичайно актуальні слова Русової й сьогодні: «Рідна національна школа – це є перша політична і соціально-педагогічна вимога кожного народу, який скидає з себе ланцюги, скидає ту кригу байдужості, якою було окуто його серце за часів утисків і пригноблення його власної думки, його національної свідомості» [3, с. 295]. Русова наголошує: «Тільки рідна школа може виховати громадянську свідомість, почуття своєї людської гідності. Раби утворювалися в тій чужій школі, яка до усього часу панувала у нас в Україні, раби-учні, які в стінах школи мали зрікатися усього рідного, нехтувати усім тим, що вони поважали в рідній хаті, забувати материнську мову і ставати перевертнями, зрікатися рідного краю, рідного люду» [3, с. 295]. Три аспекти виводить вона у націоналізації школи: народна словесність, мистецька і музична творчість. Слово народне, народні мистецькі вироби, спів – усе це «дає психічне

задоволення учням, сприяє вільному розвитку їх духовних сил» [3, с. 295].

Діяльність Софії Русової мала яскраво виражений національний характер. Її концепція дошкільного виховання, розробка питань шкільної, професійної, вищої освіти засвідчує, що вона бачила істинні джерела відродження української освіти, нації. Безперечно, необхідно, щоб педагогічна спадщина Русової стала надбанням і педагогів-теоретиків, і педагогів-практиків на всіх ланках освіти. Її думки, як і в роки УНР, актуальні й нині. Перспективи подальших розвідок вбачаємо у вивченні історичного досвіду інших педагогів-лінгводидактів цього періоду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Загнітко А. П. Основи мовленнєвої діяльності : навчальний посібник / А. П. Загнітко, І. Р. Домрачева. – Донецьк : Український Культурологічний Центр, 2001. – 56 с.
2. Зайченко І. В. Педагогічна концепція С. Ф. Русової / І. В. Зайченко. – Чернігів : Деснянська правда. – 2006. – 264 с.
3. Зимняя И. А. Лингвopsиxология речево́й деятельности / И. А. Зимняя. – М. : ППСИ, Воронеж : Издательство НПО «МОДЕК», 2001. – 432 с.
4. Лихачев Б. Т. Педагогика. Курс лекций : учебное пособие / Б. Т. Лихачев. – Москва : Прометей, Юрайт, 1998. – 464 с.
5. Проскура О. Біля джерел української педагогічної думки / О. Проскура. – К. : Освіта, 1996. – 176 с.
6. Русова С. Мої спомини / Софія Русова. – Київ : Освіта, 1996. – 224 с.